

Хитой тилида 千万 *qiān wàn* ўн миллион сони. 千万 *qiān wàn* иероглифи ўн миллион ни ифодалайди. Бу математик сон ва турғун ибора сифатида ишлатилади. Масалан, 千万 *qiān wàn* сўзма-сўз «минг, ўн минг» деб ўғирилади ва «нима бўлганда ҳам, ҳар қандай ҳолатда» мазмунини англатади. Маълумки, инсон ҳаёти давомида ҳар қандай ҳолатга тушиши мумкин. Яхши ва ёмон кунлар уни доим таъкиб қилиб юради. Хитойликлар ушбу иборани асосан инсон ҳаётидаги турли оғир шароитларда, дастак, қўллаб қувватлаш учун ижобий маънода ишлатадилар. Бу мисоллар хитой тилидаги айрим сонларнинг мустақил ифодали воситалар сифатида кенг тарқалганлигидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, хитой маданиятида ўнликдан юқори сонларнинг аҳамияти сонлар сирадан юксалиш, кейинги қаторга ўтиб борилиши билан тобора пасайиб борган. Ўнлик чегарасидан чиққан айрим сонлар маданий жиҳатдан аҳамиятли ва кенг истеъмолда бўлиб, қўшимча маъноларни ифодалай бошлайди. Аксарият ҳолларда ўнликдан катта хитой сонлар кучайтириш, бўрттириш маъноларини ифодалашга хизмат қилса-да, айрим сонлар хитой жамиятидаги ижтимоий қарашлар натижасида рамзий ва кўчма маъно касб этган.

ГИСАРОВ ФАРХОД

ўқитувчи, ТДШУ

Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларида компонентлилик ва лексик боғлиқлик

Аннотация. мақола уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари ва улардаги лексик-семантик муносабатлар масаласи ўрганишга бағишланади. Доривор ўсимликлар номларини тарихий фитономик-лингвистик-семантик жиҳатлари ва хусусиятларини тадқиқ қилиш тилишунослик фанига янада янги маълумотлар бера олиши масаласига ижобий ёндашилади. Доривор ўсимликлар номларига илмий қизиқли ва унинг тарихий жараён эканлиги борасида фикр юритилади. Доривор ўсимликлар номларини ўрганишининг бугунги Пандемия шароитларида аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Республикаимизда ва жаҳонда бу борада олиб борилаётган саъй-ҳаракатлар қисқача баён қилинади. Шу билан бирга уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари олинган манба хусусида тўхталлинади. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларидаги бир ва ундан ошқ компонентлилик асосида тузилганлиги ҳамда бундай сўз бирикмаларининг лексик-семантик ўзига хосликлари борасида талқиний фикрлар билдирилади.

Таянч сўз ва иборалар: компонентлик, фитономик, лингвистик, лексик, семантик, табобат, фармацевтика, Чигит, Анжур, Қича, Шатранжи, Урдун ёки Урдан, Бузидан, Тошўт, Кўкбаж, Шаптўл, Кундузўт, Тағ пиязи, Ақмуч, Арпибадиян, Липекгул, Шатут, Баладур, изофа, занжири.

Аннотация. Статья посвящена исследованию наименований лекарственных растений в уйгурском языке и вопроса лексико-семантических отношений в них. Исследование исторических фитономико-лингвистико-семантических аспектов и свойств названий лекарственных растений предоставляет новую информацию для языкознания в этимологическом, грамматическом и лексическом аспектах. В статье автор отмечает научный интерес к изучению названий лекарственных растений, подчеркивая при этом историчность данного процесса, а также особую важность изучения названий лекарственных растений в современных условиях пандемии. Автор кратко излагает суть исследований, проводимых в этом направлении как на мировом уровне, так и в нашей республике, даёт характеристику источникам, из которых взяты наименования лекарственных растений на уйгурском языке. В статье даётся интерпретация наименований лекарственных растений, образованных на основе одного или нескольких компонентов и проводится анализ лексико-семантических особенностей таких словосочетаний.

Опорные слова и выражения: компонент, фитономический, лингвистический, лексический, семантический, пандемия, указ, решение, медицина, фармацевтика, чигит, анджур, кича, шатранджи, урдун или урдан, бузидан, самсак, средний и нижний языковые уровни, тошот, кокбай, шаптул, кундузот, таг пиязи, акмуч, арпибадиян, липекгул, шатут, баладур, цепь изофа.

Abstract. The article is devoted to the study of the names of medicinal plants in the Uyghur language and the issue of lexico-semantic relations in them. The study of historical phytonomic-linguistic-semantic aspects and properties of the names of medicinal plants gives new information to the science of linguistics in the etymological, grammatical and lexical aspects. In the article, the author notes the scientific interest in the study of the names of medicinal plants, while emphasizing the historicity of this process, as well as the particular importance of studying the names of medicinal plants in the current pandemic. The author briefly outlines the essence of research carried out in this direction both at the world level and in our republic, gives a description of the sources from which the names of medicinal plants in the Uyghur language are taken. The article gives an interpretation of the names of medicinal plants formed on the basis of one or more components and analyzes the lexical and semantic features of such phrases.

Keywords and expressions: Component, phytonomic, linguistic, lexical, semantic, pandemic, decree, solution, medicine, pharmaceuticals, chigit, anjur, tsich, shatranji, urdun or urdan, buzidan, samsak, middle and lower language levels, toshot, kokbay, shaptul, kunduzot, tag piyazi, akmuch, arpibadian, lipek gul, shatut, baladur, isof, isof tsep.

I. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари: тарихий манбалар

Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари ёки бошқача айтганда уйғур табобат атамалари ва улардаги лексик-семантик муносабатлар масаласи ҳозирги тилшунослик фани учун алоҳида эътиборли мавзулардан бири саналади. Доривор ўсимликлар номларига, қолаверса табобат атамаларига қизиқиш азалдан тадқиқотлар назаридан четда қолмаган, албатта. XXI асрга келиб инсоният саломатлиги масаласи ижтимоийлик жиҳатдан олдинги, жоиз бўлса биринчи ўриндаги долзарб масалага айланди. Бугунги пандемия шароитларида Жаҳон медицинаси башарият соғлиғини асраб қолиш устида

жиддий саъй-ҳаракатларни амалга оширмоқда. Бу шароитда тиббиёт ва табобат эришган барча ижобий асрий мерос чуқур аҳамият касб эта бошлади. Аждодлар меросини батафсил билиш учун табобат ва тиббиёт фани бўйича яратилган асарларни астойдил ҳамда пухта тадқиқ қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Республикамизда бу соҳанинг Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари даражасига кўтарилганлиги мамлакатимиз табобат меросини чуқур ўрганиш ва ундан оқилона ҳамда самарали фойдаланиш саломатликни сақлаш бобида муҳим омил эканлигини кўрсатмоқда ва доривор ўсимликларнинг ҳозирги замон тиббиёт фани ва умуман инсонлар саломатлиги учун аҳамиятининг улканлигини назарда тутилган.

Жаҳон Соғлиқни Сақлаш Ташкилоти ҳам халқ табобати даволаш усуллари ва уларнинг инсон соғлигини сақлашда фойдали жиҳатлари масаласини кун тартибига олиб чиқди. Жумладан Бутунжаҳон Соғлиқни Сақлаш Ассамблеясининг ҳамда ЖССТнинг 2008 йил 8 ноябрида ХХР(Пекин)да бўлиб ўтган конгрессида қабул қилган “Пекин Декларацияси”¹ ни мисол тариқасида келтириш мумкин. Халқ Табобати ва ундаги долзарб масалалар бўйича доктор Маргарет Чен² нинг маърузаси бу соҳа ривожини учун бажарилиши зарур бўлган ишларни белгилаб берди.

Собиқ Совет маконлари³ да мустақил республикалар шаклланиши ва ривожланиш йўллари ислохотлари бошланганлиги Халқ Табобатига тараққиёт манзилларини очиб берди. Халқлар ўз тарихий қадриятлари, миллий анъанавий табобат усулларига мурожаат қилишга қайтдилар ва бу жараён Табобат фани ва ундаги актуалликни келтириб чиқарди. Табобат бўйича китоблар, ўқув қўлланмалари, дарсликлар ва луғатлар, тавсиялар мажмуини зудлик билан ишлаб чиқиш вазифаси долзарб бўлиб қолди. Шошма-шошарлик билан асарлар нашр этиш иши бошланиб кетди, бироқ тез орада бу китоблардаги берилган материаллар орасида кўплаб чалкашликлар келиб чиқди. Табобат атамалари борасида турли вақтларда нашр этилган ва турли камчиликларга эга бўлган, мустаҳкам нашрий асосга эга бўлмаган асарлар кўпайиб кетди. Бу китобларнинг тили ва уларда ишлатила бошлаган тиббий атамалар бир бирига мос келмай қола бошлади, бу муаммо шифобахш ўсимликлар номлари мавзусида бажарилиши керак бўлган илмий тадқиқот ишлари талайгина эканлигини кўрсатди.

Шарқ Халқ Табобати дейилганда Ер шарининг жуда улкан ва турли табиий шароитларга эга бўлган қисмида яшовчи халқларнинг ота боболаридан давом этиб келаётган даволаш усуллари ва терминлари мажмуаси тушунилади.

¹ 1 Документ WHO/EDM/TRM/2002.1.

² Маргарет Чан (англ. Margaret Chan, кит. трад. 陳馮富珍, уип. 陈冯富珍, пиньинь Chén-Féng Fùzhēn, палл. Чэнь-Фэн Фучжэнь; род. 21 августа 1947) — генеральный директор Всемирной организации здравоохранения (2006—2017).

³ <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

“Тиб шундай бир илмки, у билан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиғи сақланади ва йўқотилгани қайтарилади”¹, деб ёзади Абу Али Ибн Сино ўзининг “Тиб қонунлари” асарида.

Тиб сўзи араб тилидан олинган сўз бўлиб, даволаш, тиббиёт, медицина каби маъноларни англатади. Табобат сўзи эса халқ орасида қўлланиладиган даволаш усуллари мажмуасини англатади. Қадимдан Туронзаминда яшаб келган эллар, элатлар, халқлар, миллатлар яратганнинг инсониятга ато этган табиий неъматларидан оқилона фойдаланиб келишган. Табобат фанининг тарихига назар ташланса, унда албатта Исломгача бўлган ва Исломдан кейинги давр босқичлари борлигини кўриш мумкин.

Фармацевтика тарихига бағишланган асарларда доришунослик соҳаси эрамиздан олдинги даврларда Қадимги Юнонистон ва Рим империялари даврларида бошланганлиги келтирилади. Фарбдаги доришунослик, фармацевтика фани Гиппократ мактабидан асос олган деб ҳисобланади. Шарқдаги табобат йўналиши эса Қадимги Тибет, Ҳинд-Хитой ва Уйғур табибчилиқ оқимларининг мажмуаси шаклида тасаввур этилади. Жаҳон цивилизацияларининг уйғунлашуви, омикталашуви жараёнида Фарб ва Шарқ тиббиёт ва табобат мужарриботлари умуминсоний қадриятларга айланиб кетди. Бунини медицина терминларига назар ташлаш орқали аниқ ва яққол кўриш мумкин. Медицина таълимотда бу терминлар ўзига хос атамалар сифатида талабалар томонидан схоластик ёд олинади, бироқ тилшунослик соҳасида ҳар бир атаманинг лексик-семантик, когнитив, эмперик жиҳатларига эътибор қаратилади.

Уйғур табобати атамалари хусусига тўхталганда, замонавий уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номлари жамланган “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедиясига мурожаат қилиш ўринли бўлади.

“Уйғур табобати хом доригарлари илми” энциклопедиясида қарийб 600 га яқин ўсимликларнинг номлари уйғур табобати атамалари сифатида келтирилган. Ҳозирги кунга қадар бу мавзу тадқиқот объекти сифатида тўлиқ ўрганилмаган. Тиббиёт фани учун аҳамиятли жиҳатлари фармокогнозия хусусиятлари жиҳатидан ўрганилган, бироқ алоҳида лексикология объекти сифатида илмий ёндашув амалга оширилмаган.

Уйғур табобатининг ҳозирги замон асосий қўлланмаларидан саналувчи “Уйғур табобати хом доригарлари илми” энциклопедиясида келтирилган шифобахш ўсимликлар номларини лексикологик нуқтаи назардан ўрганиш тилшунослик фанига, жумладан Уйғуршунослик соҳасини янада ривожлантиришга ҳисса қўшади. “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедияси² да уйғур табобат тарихи батафсил келтириб ўтилади. Унда шарқ табобати алломалари табиблари, олимлари ҳамда устозларнинг табобат

¹ Абу Али Ибн Сино Тиб қонунлари. Сайланма. 1-жилд. Тошкент. 1996. 11-бет.

² Абдурахим Юсуп., Али Ҳожи Эмчи. «Уйғур табобати хом дорилар илми». Шинжонг Халқ Сиххия нашриётида 2012 й.

соҳасининг ривожига кўшган ҳиссалари борасида қимматли маълумотлар келтирилган.

Ибн Синонинг тиббий таълимоти Шинжонга киргандан сўнг уйғур ҳакимлари уни ўз ҳолида қўлламасдан, балки ўзларида мавжуд бўлган табобат назариялари ва амалиётлари билан тадрижий бириктириб, Шинжоннинг табиий шарт-шароитлари, уйғур халқининг турмуш урф-одатларига мос бир табобатчилик илмини шакллантирганлар. Уйғур табиблари “Ал Қонун”нинг мазмунини янада бойитганлар ва кўплаб тиббий асарларни ёзганлар. Масалан 10-асрда “Сочия” мадрасасида мударрис бўлган Имоуд дин Қошғарий “Шарҳи Аш Шифо” ва “Шарҳи Ал Қонун” каби асарларни ёзган.

Бундан ташқари ҳар бир асрда етук уйғур ҳакимлари етишиб чиққан, масалан: милодий 1564-йилда яшаган ҳаким олим Муллаориф Хўтанийнинг чиғатой уйғур тилида ёзган “Мажориботи Орифия”, форс тилида ёзган “Мўлдастайи офийёт”, араб тилида “Асрорун назли ва л бавли ва л бараз”, форс тилида ёзган “Муолижоти фуқойи ва аҳли сахро”, форс тилида ёзилган “Рисолаи фасад ва ҳижомат” каби асарлари мавжуд.

XVI асрда яшаган машҳур табиб Алоуддин Муҳаммад Хўтаний Чағатой уйғур тилида “Ал фикҳу т тиббия” номли китоб ёзган.

XI асрда Қароқашёқсарой ёзувида битилган асарни Жамолиддин Оқсаройий араб тилига “Табиби Оқсаройий” номи билан ўғирган.

XVIII асрда Муродбек Алибек ўғли Қашқар шаҳрида “Ағрози тиббия” (Табобат мақсадлари) номли китобини ёзган.

XIX асрда Саид Мухтор Булоқбек ўғли Қашқарда “Тиббий шифо” номли ёзган.

“Тибби Оқсарой” китоби милодий 1899-йилда Ҳиндистоннинг Лукну шаҳрида нашр қилиниб, 1929-йилларгача Деҳли исломий табобат дорул-фунунида медицина дарслиги сифатида ўқитиб келинган.

Юқорида санаб ўтилган табобат асарлари ва улардаги табобатга оид атамаларни тўлиқ топиш имконияти бўлмаса-да, бироқ “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедияси китобидан фойдаланилди.

Шинжонг Халқ Сиххия нашриётида 2012 йилда чоп этилган II қисмдан иборат “Уйғур табобати хом дорилар илми” энциклопедиясида Уйғур доривор ўсимликлар билан даволаш тарихи, тиббий усулларнинг беназирлиги, халқ табобати техникаси, инсон танасининг физиологик тузилмалари орасидаги узвий боғлиқлик, инсон танаси аъзоларининг фаолияти, ушбу фаолиятни яхшилаш йўлида фойдали дориворларнинг ўзига хос аҳамиятли жиҳатлари, табиатда хом учрайдиган шифобахш ўсимликларнинг турлари, улардан инсон саломатлигини яхшилашда қўлланиш методлари, мазкур ўсимликларнинг кимёвий таркиблари ва уларни табобатда ишлатиш меъёрлари каби масалалар батафсил баён этилган. Ушбу энциклопедик салоҳиятга эга бўлган китоб Уйғур табобатчилик-доригарчилик (фармацевтика) олий мактаб (Ўқув юрт)лари учун дарслик вазифасини ўтаб келмоқда.

Абдурахим Юсуп бош тузувчи бўлган мазкур II қисмли табобат дарслигининг муаллифи Али Ҳожи Эмчидир. Китобни тузишда Руқия Қовуз ҳамда Абул Қосим Муҳаммад Сиддиқлар ўзларининг катта ҳиссаларини қўшган.

Дарслик ўзига қадар иккинчи авлод ўқув қўлланмалари сифатида фойдаланиб келинган 26 та китобдаги маълумотларни ўз ичига жамлаган бўлиб, бундан ташқари уйғур табobati ва доривор ўсимликлар йўналишида мавжуд классик(мумтоз)асарларни ҳамда икки мактаб тажрибаларини асос қилиб олганлиги билан аҳамиятлидир.

Мазкур дарсликнинг умумий қисми биринчи боби уйғур табибчилигида ўсимликларни ўрганиш, доривор ўсимликлар ҳақида маълумотлар, уйғур табobati доривор ўсимликлари тадқиқот объекти, табобат илмининг вазифалари, ўрганиш усуллари, табобат фанининг қисқача тарихи, дориворлик илмининг таракқиёт йўналишлари тўғрисидаги 6 параграфдан ташкил топган.

Умумий қисмнинг иккинчи боби иккита параграфдан иборат бўлиб, бу параграфларда хом дориларнинг келиш манбалари, йиғиш усуллари, сақлаш, унумли сақлаш муддатлари ҳақида маълумотлар батафсил келтирилган.

Умумий қисмнинг учинчи боби етти параграфдан ташкил топган ва унда уйғур табибчилигида доривор ўсимликларни таниш, фарқлаш усуллари ҳамда услублари борасида билимлар жамланган.

Умумий қисмнинг тўртинчи бобида тўртта параграф мавжуд. Бу параграфларда доривор ўсимликлар табиатини белгилаш ва уларни ўз хусусиятларига кўра турларга ажратиш борасида амалий материаллар ёзилган.

“Уйғур табobati хом дориворлари илми” дарслигининг Махсус қисми 19(ўн тўққиз)бобдан иборат. Махсус қисмда хилтсиз қуруқ иссиқ, хилтсиз ҳўл иссиқ, хилтсиз ҳўл совуқ, хилтсиз қуруқ совуқ ўсимликлар, мевалар ҳақида маълумотлар берилган;

“Уйғур табobati хом дорилар илми” энциклопедик ўқув қўлланмаси уйғур тилидаги табобат ва доригарчиликда кенг истифода этилаётган гиёҳларнинг табиий хусусиятлари асосида қайси касалликка даво бўлишига қараб тартибланган.

Ўсимликлар номларининг лексик-этимологик, ижтимоий-маданий, семантик – фитономик майдонларига эътибор берилмаган. Зеро, доривор ўсимликларнинг номланиши, тарихий фитономик-лингвистик-семантик жиҳатлари ва хусусиятларини тадқиқ қилиш тилшунослик фанига янада янги маълумотлар бера оладиган объект ҳисобланади.

Шифобахш гиёҳлар номланиши, уларнинг пайдо бўлиши, этно-маданий, ижтимоий-тарихий жараёнининг тадрижий йўллари таҳлил қилиш орқали муайян халқ тилидаги соҳа атамаларида мазкур халқнинг маънавий ментал қарашлари мужассам бўлганлиги намоён бўлади.

Уйғуршунослик соҳаси бўйича ўзбек тилида илмий ишлар талайгина бўлса-да, ушбу доривор ўсимликлар номларини лексик-семантик таҳлил

қилиш йўналишидаги илмий иш тилшуносликка янги материаллар тақдим этувчи иш бўлиши умид этилади.

II. Уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларида компонентлилик

A) Бир компонентли уйғур табобати атамаларидан намуналар

تېرىق терик
چۈجگۈن чужгун
زىغىر зиғир
كۈنجۈت кунжут
پورچاق нухот
كەندىر кандир
كېۋەز кеваз
ليمون лимон
ئاپىلسىن апельсин
پەمىدۇر помидор
تارۋۇز тарвуз
بۆلجۈرگەن бўлжурган
بىھى беҳи
ئاموت амут
قاپاق копок
گىلاس гилос
ئالۋچا олча
ئاناناس ананас
خوخا хоха
سوزە сувза
كىشمىش кишмиш ва ҳ.к.з.

Б) Икки компонентли уйғур табобати атамаларидан намуналар

تاشۋوت тошўт
كۆكبەج кўкбаж
ئىسپىغۇل эспигул
شەھدان шохдон
شاپتۇل шоптўл
قۇندۇزئوت қундузўт
تاغپىيىزى тоғ пиёзи
ئارپىبادиён арпибадиён
لاچىندانه лочиндона
يەرپاڭقى йерёнғоғи
توشقانقۇلاق қиёнқулоқ
ва ҳ.к.з.

В) Уч компонентли уйғур табобат атамаларидан намуналар

تاتلىقباداممىغىزى ширин бодом мағизи
ئاچچىقادامىيىغى аччиқ бодом ёғи
سوماقانقاتمىۋىسى сумақалқат меваси

چوگسۇتلۇكنۇت катта сутликўт
 كىچىكسۇتلۇكنۇت кичик сутлукўт
 قىزىلبوغداش қизил буғдош
 چۈچۈكبۇيا ايلتيزى чучукбўя илтизи
 گاۋزىبانھندى گавзубан ҳиндий
 تاغبادرەنجىبويىسى тағ бадранжбўяси ва ҳ.к.з.

Г) Кўп компонентли уйғур табобат атамаларидан намуналар

بۇرەسويىسىيىلتىزىپوستى بۇرى севмас илтизи пўсти
 مۇدەنگۈلبىلتىزىپوستى мўдангул илтизи пўсти
 تولغىماچمىۋىلىكتاغكونجوتى тўлғимоч мевалик тоғ кунжути

III. Грамматик шакл ва лексик хусусиятлар

III.1. Уйғур тилидаги бу сўзлар табобатда қўлланилувчи шифобахш ва табиятда ёввойи ёки маданий етиштирилувчи ўсимликларнинг номи бўлиб, улар тилда қадимдан ишлатилиб келинади. Бу сўзларнинг мофологик-семантик жиҳатларига назар солинса, улар бир бўғинли, икки ёки ундан кўп бўғинлардан ташкил топганлиги кўринади. Гарчи ушбу сўзларни алоҳида-алоҳида морфемаларга ажратиш мумкин бўлса-да, бироқ уларнинг кўпчилиги алоҳида морфема шаклида мустақил маънога эга эмас. Олайлик: Чигит, Анжур, Қича, Шатранжи, Урдун ёки Урдан, Бузидан, Самсақ ва ҳ.к.з.

Бундай шифобахшлик хусусиятига эга ўсимликлар номларидан бир компонентли деб ҳисоблаш мумкин бўлган сўзлар Энциклопедияда 250 тани ташкил этади.

Бир компонентли атамалар сирасига сўз сифатида шаклланиб бўлган, яхлит маъно англатувчи лексик бирликлар ажратилди. Бу лексик бирликлар сирасига тилда махсус атамалар тарзида тан олинган сўзлар билан бирга ўрта поғонада кундалик турмушда ишлатиладиган сўзлар ҳам жамланган. “Уйғур табобати хом дорлари энциклопедияси”да барча ўсимликлар номлари ва уларнинг бошқа номлари келтирилганлиги шу нарсага далил бўладики, тилда юқори, ўрта ва қуйи сатҳларда ишлатилувчи сўзлар деярли тўлиқ келтирилган. Юқори сатҳда (бадий услубда, проза ва шеърятда, нотикликда) ишлатиладиган сўзларнинг кўпчилик қисми чет тиллардан ўзлашган атамалардан иборат бўлиб, уларнинг асосий кўпроқ қисмини араб ва лотин тилларидан ўзлашган сўзлар ташкил этади. Лимун, Апелсин, Ананас, Мандар, Қэнтэрион, Мазарион, Сукмуния, Лажувэрд, Апсэнтин, Асарун, Занжавил, Зайтун, Бадиян, Сисалиус, Магнулия, Малина, Дипсакус ва б.к.

Ўрта ва қуйи сатҳларда қўлланиладиган сўзлар Энциклопедияда ўсимликларнинг “Бошқа номлари” туркумида келтирилганлиги кўзга ташланади, чунки бу сўзларда атамалилик хусусиятига қараганда халқ тилида ишлатилиш хусусиятлари устуворроқ эканлиги кўринади. Бундай сўзлар асосан халқ тилида қўлланилиб, бадий ёки тиббий тил услубларида ишлатилмайди: ئابدىمىللىكىغى Бошқа номлари: Духунул Харуий, Равғэни саданжира, Араиди ки тил;

Баладур بالادۇر Бошқа номлари: Ҳэббӣ фаҳм, Ҳэббӣ қалб, Бэладури, Бэлануван;

Балэнгу уруки باله نگوئۇرۇقى Бошқа номлари: Бузури Балэнгу, Тухуми Балангу;

Банан بانان Бошқа номлари:

Пақи юпурмиқи Бошқа номлари: Бартэнг сэбрий, Бэрги бартэнг;

Бу исмлар тилда ишлатилишига кўра турли даражаларга эга. Услугият жиҳатидан юқори сатҳда қўлланувчи сўзлар қуйи сатҳда ишлатилиши кам учраса, қуйи сатҳда ишлатилиб келинадиган сўзларнинг ҳам юқори сатҳда қўлланилиши тартибга олинади.

III.2. Икки компонентли атамалар асосан икки сўзнинг ўзаро грамматик бирикуви орқали ҳосил қилинган сўз бирикмаларидир. Энциклопедияда уларнинг сони 358 тани ташкил этади. Сўз бирикмалари туркий, форсий, арабий ва урду тилига ҳос изофа қоидалари асосида тузилган. Сўз бирикмаларида соддаликка эришиш учун улардаги сўзлаш жараёнида ноқулай қўшимчалар ўз-ўзидан тушириб қолдирилганлиги кузатилади. Грамматик қоидаларга тўлиқ амал қилиш мезони бузилгандек туюлса-да, бироқ бу халқ тили тамойиллари натижасида содир бўлган факт эканлигини назарда тутиш керак бўлади. Туркий сўз бирикмаларида одатда, аниқловчи ва аниқланмиш орасидаги -нинг, -ли, -лик каби эгалик қўшимчалари тушириб қолдирилади. Бу лексик ҳолат уйғур тилидаги ўсимлик номларини ифодаловчи сўз бирикмаларида ҳам кузатилади. Масалан: Тошўт, Кўкбаж, Шаптўл, Кундузўт, Тағ пиязи, Ақмуч, Арпибадиян, Липекгул, Шатут, Баладур каби сўз бирикмаларида мазкур қисқартиришларни кўриш мумкин.

Форсий сўз бирикмаларида бундан фарқли ўлароқ икки сўз орасидаги эгалик қўшимчаси қисқа (и) унлиси ташлаб кетилмайди. Масалан: Суи лаб, Чашми Хўрус, Маҳи захраж, Тамри ҳиндий, Махуданэ, Баранги Кобулий ва б.қ.

Форсий изофа шаклида яратилган бўлишига қарамасдан туркийлашиб кетган баъзи сўз бирикмалари ҳам учрайди ва улардаги ўша аниқловчи ва аниқланмиш орасидаги боғловчи вазифасини бажарадиган (и) ҳарфи талаффузда айтилмайди. Мисол учун: Гуламбар, Чилғўза, Сиядан, Атиргул, Катира Чиний, Сазаж Ҳиндий, Сумбул ҳиндий, Дурнаж ақрабий ва шу кабилар.

Булардан ташқари Уйғур табобат атамалари орасида араб тили изофа бирикмаси қоида-сига биноан яратилган қатор сўз бирикмалари ҳам мавжуд. Арабий изофада аниқланмиш сўз ва аниқловчи сўзларни ўзаро бир-бирига бириктириб турувчи восита ҳисобланган қисқа (у) унлиси изофанинг биринчи бўлаги охирига қўйилади ва иккинчи бўлак ҳисобланган аниқловчи сўзнинг охирига ҳаракати (и) бўлиши арабий изофанинг шаклий талабидир. Аммо сўзлашув тилида бу қисқа унлилар аксарият талаффуз этилмайди. Адабий тил нормаларида ҳаракатлар сифатида ёзувда акс эттирилса-да, бироқ жонли нутқда сўзларнинг охириги унлиларсиз айтилиши кузатилади. Уйғур тилига ўзлашма сифатида кириб келган атамаларда ҳам шунинг учун

ўша кўшимчалар ташлаб кетилган. Масалан: Ҳабби Билсан, بۇلخوزرا хаббул хузра, ҳабби залам, ҳабби ришад, миа саилэ, хаббул ғар... Ушбу сўз бирикмалари тилдан тилга ўзлашиш жараёнида бу каби айрим лексик, фонетик фарқланиш касб этганлиги табиий.

III.3. Таркибида кўра учта сўз иштирок этиши орқали ясалган сўз бирикмалари билан ифодаланган ўсимлик номлари Изофа занжири қондасига амал қилади. Араб изофа занжири бир аниқланмиш, мослашган ва мослашмаган аниқловчилар иштирок этиш орқали ясалади. Туркий изофа занжирида аниқловчи сўз бирикмасининг бошида биринчи сўз бўлиб келиши мумкин, масалан Қизил Чўпчин, Бу бирикмада Қизил сўзи аниқловчи ва у биринчи ўринда келяпти. Чўпчин сўзининг таркибида Чўп ва Чин сўзлари жамланган. Шу сабабга кўра бу каби сўз бирикмалари уч компонентли сўз бирикмалари қаторига киритилди. Ўзаро бирикиб ўсимлик номини ифодаловчи бу каби атамаларга қуйидагилар мисол бўла олади: Бадранжибўя, Сумақалқат, Сутлукўт, Чучукбўя, Гавзубан, Шахтарра, Қамчиўт, Адамгиях, Қўйкўзи, Аптаппарас, Суилап, Гуммиқўнақ ва ҳ.к.з.лар.

Табобат асарлари қадимда қўлёзма шаклида кўчириб ёзиб сақланган ва шу усул билан кўпайтирилган. Бу жараён узок муддатли ва хаттот диққат-этиборини кўп талаб этадиган мураккаб иш бўлган. Қўлёзмаларни қайтадан кўчириш чоғида анчагина ташқи ва ички сабабларга кўра сўзларда қатор хатоликлар келиб чиққан. Тез ёзиш пайтида содир бўлган хатолар кейинги китобларда ҳам такрорланган, балки қайсидир вақтда қайта кўриб чиқиб, тузатилган, бироқ ушбу илмий-тадқиқот ишига асос вазифасини ўтаган “Уйғур табobati хом дорилар илми” энциклопедияси ҳам бундай жузъий камчиликлардан мустасно эмас. Бир атама турли саҳифаларда турлича ёзилгани учрайди. Япурмиқ, Япурмақ, Япруқ, Япрағ, Яғ, Еғ, Янггақ, Янгғақ, Янгғақ каби орфографик тафовутлар мавжуд.

III.4. Бундай номларда туркий тилларга хос бўлган аниқловчи-аниқланмишларнинг ўзаро бир бирига занжирсимон бирикиши натижасида ҳосил бўлган ёйиқ сўз бирикмалари грамматик қондалари амал қилганлиги кўринади.

Атамаларнинг бир компонентли ёки кўп компонентли эканлиги уйғур тили нормалари асосида шаклланган. Бу каби кўп компонентли номларда сўзлар ўртасидаги тегишлиликни ифодаловчи келишиқ кўшимчалари мазмун шакл орқали тушунарлилиги ҳисобига тушириб қолдирилган, яъни мисол учун بۆرەسويمسىيالتىزىپوستى ўсимлик номини олинса, Грамматик тўлиқ шакли қуйидагича бўлиши керак эди: *Бўри севмас (ўтининг) илтизи(нинг) нўсти*, бироқ номнинг талаффуз жиҳатдан осонроқ бўлиши талаби туфайли шундай лексик ўзгариш содир бўлган.

Хулоса. Бугунги пандемия шароитларида инсоният соғлиги ва уни сақлаш масаласи долзарб масалага айланди. Жаҳон цивилизацияси асрлар давомида жамлаган тиббий билимларини қайтадан синчиклаб ўрганиш фойдадан холи эмас. Уйғур тилида яратилган тиббий асарлар тилини ва

улардаги номларни билиш уйғуршунослик фани олдида ҳам замон талабларини қўймоқда. Уйғур тилида 2012 йилда ХХРда Шинжон Халқ Сиххияси нашриётида чоп этилган “Уйғур хом доригарлари илми” энциклопедияси ва унда келтирилган доривор ўсимликлар номлари асосида келтирилган маълумотлар ушбу мавзунини ёритишда режали қўлланилган.

Мақолада грамматик компонентлилик шакли асосида ўсимликлар номлари бир компонентли, икки компонентли, уч компонентли ва тўрт компонентли кўринишида тартибга келтирилиб, улардан намуналар берилган. Лексик маънонинг грамматик шакл билан ўзаро ҳамжиҳатлилиги талқин қилинган. Бу талқиндан келиб чиқадиган хулоса шуки, уйғур тилидаги доривор ўсимликлар номларининг грамматик ташқи кўриниши ички лексик-семантик маънони ифода этишга ҳалақит бермайди, аксинча сўзларнинг ўзаро тил қоидалари асосида бирикуви натижасида бир ёки бир неча компонентли атамалар яратилган.

Ўзлашма сўзлар борасида билдирилган фикрлар шуки, маданиятларнинг ўзаро тажриба алмашинуви жараёнида қадимги лотин, грек, юнон, санскрит, иврит, хитой, араб тилларида табобат адабиётларида сақланиб қолинган номлар ва атамалар нафақат уйғур тилига, балки ўрни келганда эски уйғур тилидан ҳам бошқа тилларга чоғишган.

Замонавий уйғур тилида фонетик ва морфемик ўзгаришларга учраган бўлишига қарамасдан доривор ўсимликлар номлари уйғур табobatiда амалий қўлланиб келинаётганлиги юқорида эслатиб ўтилган дарслик энциклопедик қўлланма асосида ўз исботини топади.

Уйғуршунослик фани учун аҳамиятли бўлган доривор ўсимликлар номларини ўрганиш мавзуси албатта тил сатҳларида сўзларни тўғри ва ўринли қўллашда талабаларда лексик-синтактик билимлар кўникмаларини оширишга хизмат қила олиши билан муҳимдир.

ХАБИБУЛЛАЕВА МАҲЛИЁ

ўқитувчи, ТДШУ

Тарихий романларни таржима қилиш жараёнида услўб муаммоси

Аннотация. Мазкур мақолада таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш тажрибаси хусусида сўз боради. Шунингдек, ушбу мақола бугунги кунда таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш тажрибасининг назарияси ва амалиётининг долзарб ҳамда муҳим муаммоларига бағишланган. Таржимашуносликда тарихий романларни таржима қилиш жараёни тарбиявий, сиёсий, гоёвий ва эстетик аҳамиятга эгалиги мисоллар асосида тушунтирилади. Унда тарихий романларнинг хорижий тилларга таржимасини амалга ошириш халқнинг миллий қадриятларини дунёга танитишда муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳақида гапирилади. Мақолада яна, таржи-